

*Богдан Тихий
м. Бережани*

З НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТАПІВ РОЗБУДОВИ БЕРЕЖАНСЬКОГО ЗАМКУ ТА ЙОГО МИСТЕЦЬКОГО ОФОРМЛЕННЯ

Неоднорідність форм та елементів споруд замку наводить на думку, що кам'яна твердиня не була збудована одночасно, а добудовувалася в різні періоди та століття. Простежуються чотири періоди розбудови замку, які доцільно було б прив'язати до поколінь Синявських

Дослідженнями фаз архітектурно-містобудівного розвитку міста Бережани та замку у свій час займалися професори Краківської політехніки Казімеж Куснеж [11, s. 99-105; 12, s. 67-81] та Львівської політехніки – Микола Бевз [1, с. 24-26]. Подаю і своє дослідження періодів розбудови комплексу Бережанського замку.

Неоднорідність форм та елементів споруд замку наводить на думку, що кам'яна твердиня не була збудована одночасно, а добудовувалася в різні періоди та століття. Простежуються чотири періоди розбудови замку, які доцільно було б прив'язати до поколінь Синявських (у більшості випадків у проміжку – батько і його син):

Перший період – це діяльність Миколи Синявського (+1569) та його синів Героніма (+1582) та Яна (+1583);

Другий період пов'язаний з Адамом Геронімом (+1619), та його дружиною Катериною з Костків Синявською, і їх сином Миколою.

Третій період співпав з періодом життя Миколи Героніма (+1683) та його сина Адама Миколи (+1726 р.);

Четвертий період пов'язаний з володінням замком дочки Адама – Софії Синявської (+1777) та її чоловіка Августа Олександра князя Чарторийського (+1782).

1. Перший період (1534 – 1584 роки).

Планування корпусів замку та його будівничі

Нема сумніву, що перша й найголовніша фаза будівництва замку відноситься до 1534-1554 рр., хоча його добудова Миколою Синявським йшла до 1560 р. і пізніше.

Міркую, що спорудження розпочалось з будівництва житла для власника замку – з південно-східної сторони. Спочатку зведено

жилі двоповерхові муровані з каменю з грубими стінами помешкання з в'їздовою брамою.

Ліворуч воріт – напівкругла оборонна башта-бастея, яка, як і житловий корпус, мала два яруси. За нею ховалось двохопверхове жиле приміщення, ширина якого не перевищувала ширини південного муру (6 метрів).

Зі східної сторони теж збудовано невелику двоярусну квадратну вежу. Це будівництво розпочато силами місцевих майстрів. Очевидно, що до його завершення, з метою оборони, не забудовану територію замку було обведено частоколами, земляними валами та ровами.

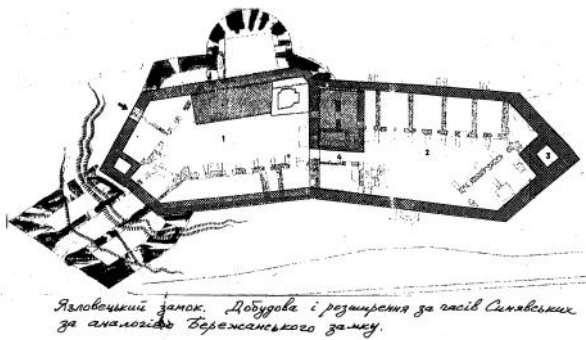
Є відомості, що вже через два роки після зведення замку його перебудовано [16, s. 13]. За основу взято т. зв. італійську оборонну систему.

Ймовірно, Микола Синявський запрошує італійця – фахівця з фортифікації Амброджо Гваньїні з Верони (Північна Італія), який походив зі знатного рицарського роду. Напевно, саме він переконав Синявського, що оборонна система замку, яку будують, застаріла і її необхідно кардинально змінити.

При цьому збережено його житлову частину. Від круглої південної башти зводиться широкий мур на захід, будується Західна п'ятикутна триярусна вежа. У ній в цей час розміщувався арсенал.

З півночі однарусний кам'яний мур під прямим кутом різко повертає на схід, проходячи оборонну червону лінію східного широкого муру, і виступає за неї, утворюючи гострий кут для обладнання бійниць для обстрілу при наступі на східну бокову браму. Північно-східної вежі тоді в такому виді як зараз, ще не було.

Окрім муру замок з півночі мав дерев'яний палац з дерев'яною оглядовою вежею в північно-західному наріжнику.

Язловецький замок. Добудова і розширення за планів Синявських за аналогією Бережанського замку.

Із сходу замок замикав грубий оборонний мур, що прострілювався також із квадратної вежі. Нестандартна сторона замкової трапеції зі сходу була зумовлена природними умовами – зигзагом русла ріки Золота Липа, що майже впритул підходила до мурів замку. Така форма замку із грубими стінами та з високими вежами, обладнаними для ведення ефективного вогню вздовж стін, була на той час досить прогресивною для оборони.

У дворіку в 1551 році будується прямокутна готична протестантська каплиця [10, s. 86, 119]. Неподалік замку був прекрасний квітник та будівлі обслуги.

Доречно нагадати, що, ставши власником замку в Меджибіжі на Поділлі у 1540 році, Микола Синявський, напевно, також доручав його перебудову та зміцнення італійцю Амбродже Гваньїні – Межибіжський замок, перебудований у ренесансному стилі, нагадує собою Бережанський, так само, як і частина перебудованого Язловецького замку.

Очевидно, що саме після завершення будівництва Бережанського замку в 1554 році, Гваньїні їде на батьківщину. Зароблені гроші скоро розійшлися, і в 1555-му через нестатки він повертається в Галичину. На той раз назавжди [4, с. 6].

У 1557 році до батька в Галичину приїжджає його син Олександр (1534 р. нар.), майбутній хроніст, що мав добрі знання з військової топографії та інженерної справи [4, с. 6]. Вірогідно, італійці працюють на бережанського володаря і укріплюють його замки.

Відомо, що 25 лютого 1561 року великий коронний гетьман, руський воєвода Микола Синявський (мабуть, після завершення робіт) у своєму листі до Сигізмунда Августа рекомендував королю батька й сина Гваньїні

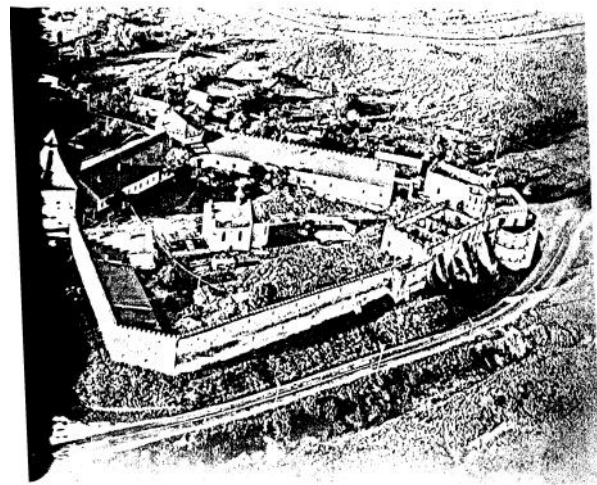
для служби в королівському війську, як військових інженерів, фахівців з фортифікації. Король, матір'ю якого була італійка Бона Сфорца, прихильно поставився до прохання, і невдовзі Амбродже Гваньїні розпочав королівську службу в тодішній столиці – Кракові, а Гваньїні-молодший незабаром бере участь у Лівонській війні – у здобутті замку Тарус в Естонії (1561) [4, с. 6-7]. З роками за ревну службу обом італійцям видали індигенат для визнання їх шляхтичами [4, с. 7].

Після смерті М. Синявського, який прожив 80 років і помер 21 лютого 1569 р., власником замку стає його старший 50-літній син – Геронім, який довершив роботи, розпочаті батьком [15, s. 62-63]. Зокрема, добудовує східні двохярусні житлові кам'яні корпуси на північ, до половини довжини широкого муру, та запрошує до Бережан італійського скульптора Германа ван Гутте для виготовлення надгробка померлої при родах його дружини Анни Синявської (1574 р.).

Після смерті Героніма у 1582 році його четверта дружина Ядвіга з Тарлова замовила для нього і його батька Миколи подвійний величний надгробок, автором якого був львівський скульптор Генріх Горст [15, s. 63-64].

У 1582 році замок перейшов у руки молодшого брата Іоана (Яна), Брат Іоан пережив Героніма лише на один рік [15, s. 64].

Первинна оборонна система нового міста Бережани, збудована в XVI ст., проходила по

Замок Синявських в Меджибіжі схожий на Бережанський у добудованій своїй частині.

межі сучасних вулиць Руська, Вірменська, і прямувала аж до Львівської брами, а далі по теперішній вул. Бояна до замку. До речі, перша міська ратуша, ймовірно, була на місці теперішньої церкви Пресв. Тройці, пл. Ринок, 12, або будинку пл. Ринок, 11, друга простягалась з півдня на північ і була на місці сучасного східного крила ратуші [1, с. 24, авт.].

2. Другий період.

Надбрамні прикраси головної в'їздової брами та різьба наличників вікон

Другий період – це добудова замку і його мистецьке оформлення. Найбільша заслуга в цьому Адама-Героніма Синявського (1576-1619) і його дружини Катерини (1575-1648), дочки Яна Костки та Софії Одровонж, якій з батьковим віном перейшли нові маєтки, зокрема Сатанів та його фортифікації [15, с. 64].

Саме в цей період придворним митцем Синявських стає молодий голландський скульптор Іоан Пфістер, що залишив чималий слід своєї діяльності на Галицькій Русі та в Бережанському замку [3, с. 21; 6, с. 139; 7, с. 89; 14, с. 163].

Чи залишилися на сьогодні, окрім каплиці, роботи Іоана Пфістера в корпусах Бережанського замку?

Відповідь на це запитання підказала різка відмінність стану збереженості обрамлень віконних прорізів та частин порталу в'їздової парадної брами: верхня частина порталу відрізняється від нижньої не тільки характером різьби і кращою збереженістю, але й кольором, твердістю і сортом каменю.

Отже відмінність у «почерку» різьби та збереженості частин порталу і обрамлень вікон над в'їздовою брамою, підштовхнула до подальших досліджень і пошуку робіт І. Пфістера. Знаючи його манеру різьби, міркую, що в різні періоди були виготовлені надбрамний портал і таблиця над брамою з написом латиною: «MAGNIFICUS DOMINUS NICOLAUS A SIENIAVIA PALATINUS TERRARUM RUSSIAE GENERALIS EXERCITUUM ET MILITUM CAMPESTRIS TUM HALICIEN. COLOMIEN ETC. CAPITANEUS EDIFICAVIT ARCEM PRAESENTEM DE LAPIDIBUS SUMPTU ET IMPENSIS SUIS PROPRIIS IN HONOREM DEO OMNIPOTENTI ET AD DEFENSIONEM FIDELIUM CHRISTIANORUM. ANNO D. 1554», що означає: «Ясновельможний пан Миколай з Синяви, воєвода земель руських, гетьман польний, староста галицький, коломиїський і т. д., збудував цей замок з тесаного каменю власним накладом і коштом на хвалу всевишнього Бога і для оборони вірних християн, р. Б. 1554» [15, с. 32].

Очевидно, що ця таблиця з'явилась не пізніше 1560 року, коли Микола Синявський ще був польним гетьманом (з 7 березня 1539 по лютий 1561 р., а великим коронним гетьманом став уже 1561 року і був ним до смерті) [15, с. 58].

А фланкували ж таблицю над брамою двома новими консолями з листям аканту вже за часів Пфістера, який уперше з'явився у Бережанах у 1612 році [6, с. 139; 14, с. 163]. На порталі – зображення розкриленого орла в оточенні п'яти гербових картушів: посередині – герб фундатора замку, а зліва і справа – по два герби родів, з якими породичались Синявські.

Вище над ними арка-лук з сімома великими розетами у вигляді розквітлих троянд.

На архітраві брами – дві риби та два раки. Оформлення включає в себе і дві голівки ангелів. Архітрави підпирають дві колони з різьбою, що є такою самою, як на обрамленні вікон.

Про те, що Пфістер виконував у замку великий об'єм роботи, свідчить виплачена йому винагорода в 1000 зол. – на той час немала сума грошей [6, с. 139; 14, с. 164].

Обрамлення вікон над брамою і на боковому вікні напівкруглої бастеї та чотирьох вікон другого ярусу Західної вежі – ідентичні взорам різьбленої декорації у західному крилі замкової

каплиці, авторство Пфістера яких давно доведено.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що обрамлення вікон другого поверху над в'їздовою брамою та вікон третього поверху Західної п'ятикутної вежі виготовлені саме в майстерні придворного скульптора Пфістера на поч. XVII ст. Судячи із знайдених фрагментів у руїнах південного корпусу, його робота стосується і обрамлення втрачених вікон другого поверху південного палацу зі сторони дитинця (Див. фото фрагментів вікон).

Портал нижнього ярусу в'їздової та пішої брам і вікон першого поверху Західної вежі подібні між собою взором і виконані в XVI ст. майстрами італійської школи, але їх авторства встановити не вдалось. Судячи з розмитості узору та стану вивітрюваності каменю, ці портали виконані ще за часів перших його власників. Зі сторони дворика портал тієї ж південної брами, очевидно, теж був прикрашений гербами (в наш час втрачений).

Можна також припустити, що первинний варіант верхньої частини portalу Бережанського замку був замінений (поновлений) в часи Пфістера.

До речі, аналогічний в'їздовий портал зберігся в Язловецькому замку, виконаний не пізніше 1595 року. Адже, відомо, що Микола Синявський деякий час був власником Язловецького замку, а пізніше його дочка Анна, вийшовши заміж, проживала у ньому [9, s. 150].

Добудова південного палацового корпусу

Другий етап розбудови замку відомий і тим, що в цей період добудовувався третій поверх південного житлового корпусу з перетворенням його на палацовий корпус, відомий в письмових джерелах як «Покої Адама» [8, s. 26; 15, s. 32-33].

З внутрішньої та зовнішньої сторін палацу з'являється ренесансна аркада з пілястрами та стрільницями, мурована з цегли. Від дворика будуються балкони на квадратних кам'яних підпорах, а на них ажурна галерея «палаццо» на подоби кружганків королівського замку у Вавелі. Над кружганками були різьблені герби та трофеї Синявських.

На рівні цього ж третього поверху домуровано південну вежу-бастею з трьома додатковими кімнатами, а також приміщення за

нею. Навпроти бастей, поруч замкової каплиці, в дворі будувалася триповерховий південний цегляний житловий корпус. В цьому палаці та у добудованих кімнатах вежі-бастей облаштовуються внутрішні вбиральні з відводом каналізації в обвідний канал з водою.

Масштабні плани 43-річного Адама Героніма щодо перебудови замку перериває несподівана смерть. Справу продовжила його дружина – Катерина Синявська (1576–1648), яка ініціювала добудову кімнат на широкому мурі та зведення західного крила каплиці.

У цей час продовжується будівництво палацових корпусів на вільній частині східного муру та надбудова верхніх ярусів цегляної частини східного палацового корпусу. Перебудовується кардинально і центральна нава замкової каплиці. Добудовується праве крило каплиці. Саме тоді І. Пфістер, працюючи над декорацією новозбудованого фасаду каплиці, винайшов так званий «руський алебастр», технологію виготовлення якого мені вдалось розгадати*.

Окрім зовнішніх та внутрішніх прикрас замку і каплиці, Пфістер виконав надгробки

* Білий алебастр І. Пфістер змішував з меленою цеглою, отримуючи алебастр червоного кольору.

Адама Героніма та його синів – Олександра та Прокопа [6, с. 140; 8, с. 38-41; 10, с. 87; 15, с. 50-52; 18, с. 3-4]. А після смерті старшого сина Миколи (1598–1636), з метою створення потрібного надгробку братів Синявських, замурував квадратне вікно, а вище нього пробив кругле, обрамивши його різьбою з червоного мармуру. А ще за життя Микола Синявський займався добудовою каплиці та видовження до переду її центральної нави, будівництвом нових фортифікаційних споруд навколо замку та міста. Зміцнити оборонну систему в цілому змусив стрімкий розвиток міста. Бережани поступово перетворюються на так зване ідеальне місто.

Палацова галерея замку

По периметру житлових корпусів, як вже зазначалось вище, під час мистецької реконструкції замку в 1612-1629 рр., побудовано аркадові галереї [7, с. 40; 14, с. 165-185]. На східному куті стіни триповерхового приміщення, біля каплиці, збереглася консоль, на яку спирались гурти. Крок колон галереї становив чотири метри.

Відомо, що у Львові в цей час теж збудували цегельню, почали застосовувати брускову цеглу-«пальцівку», що спрощувала виконання декоративних деталей та була на той час єдиним видом штучного каменю, яку вміло використав Пфістер для мурування аркадового фризу палацу Адама.

Галереї на периметрі замкового дворика нагадували галереї у Краківському Вавелі. Саме тоді, завдячуючи Пфістеру, Бережанський замок отримав назву Східного – «Подільського» – Вавеля [17, с. 11].

Посилення фортифікацій замку

У 1619–1626 роках також проводиться ґрунтова реконструкція фортифікацій. Західна вежа стає п'ятирусною [5, с. 34-35].

Все ж головним елементом оборони був і залишається природній ландшафт – ріка і болото.

Води головного русла річки при потребі в час небезпеки, підсилювали води Лапшинського ставу. З заходу твердиню відділяли широкі і глибокі канали, що заповнювались дощовою та болотною водою. Навпроти п'ятибокої башти канал розділявся на два рамена: один відділяв равелін від міста і знову ділився на дві частини, навпроти пізнішої

бічної західної брами – вода з одного каналу пливла на південь, другий канал – оточував замковий мур з півдня. До того ж каналу входив менший канал, що відводив воду із замкового пивниць. На південь від замку знаходилась зброярня, збудована в 17 ст., яку пізніше називали «цехавсом» [15, с. 28-29, мапа] (тепер приміщення в/ч), а недалеко біля неї велика конюшня, а далі мурована підземна порохівня.

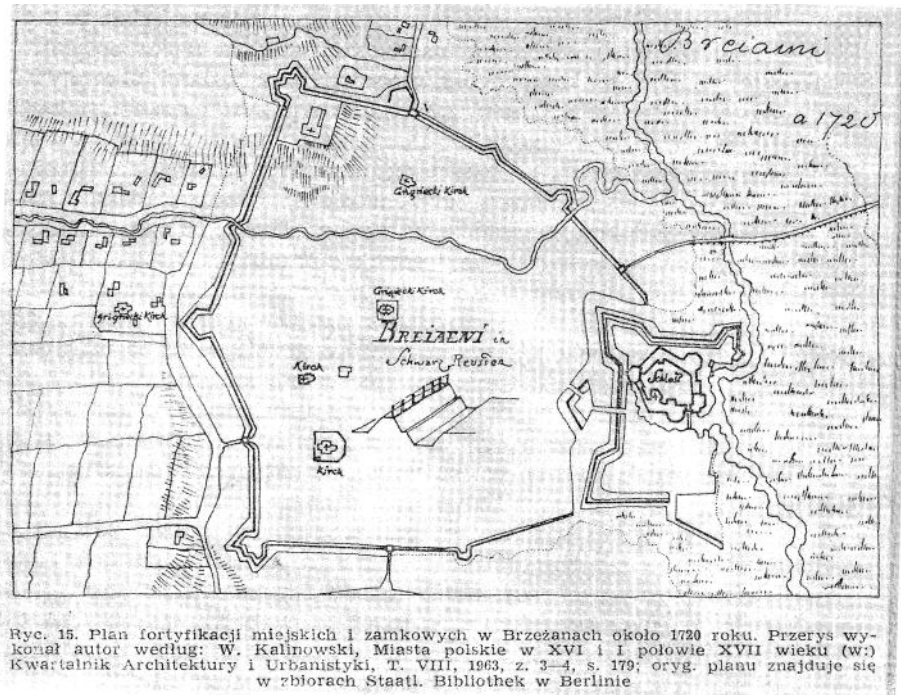
З огляду на те, що зі східної сторони замку були розлогі болота долини річки Золота Липа, це місце було найбезпечніше, тому не було тут ніяких валів та мурів. Тільки кам'яні стіни та корпуси палацу нагадували про те, що це не проста кам'яниця, а оборонна споруда.

Правдоподібно, що вищеописану фортечну оборону започатковану батьком у 1619 р., продовжував будувати коронний підчаший, Микола Синявський.

Однак всі задумані широкомасштабні роботи, в тому числі з розбудови навколо замкової фортеці, припинилися після смерті Миколи та через масові народні повстання українського народу 1648 р., через смерть Катерини Синявської (1648) та її внука Адама Героніма (1650) [15, с. 67-68].

Рис. 1. План міських і замкових фортифікацій в Бережанах, близько 1720 р.

Контроль над всім майном Синявських і замком бере дід п'ятилітнього Миколи Героніма Станіслав Ревера Потоцький – власник Підгасць. Напевно, що у його плани не входила подальша розбудова оборонної потуги Бережанського замку, бо в 1655 році він без бою здає замок шведській армії генерала Дугласа [15, s. 89-90].

3. Третій період Удосконалення оборонної системи

Роботи зі зміцнення твердині в цей період розпочав молодий шляхтич Микола Геронім Синявський (+ 1683). Він те тільки укріпив замок, але й розширив межі міста, збудувавши нову, т. зв. вторинну оборонну лінію валів міста.

У листопаді-грудні 1671 року замок відвідав Ульріх фон Вердум, який залишив відомості про те, що роботи над бастионними фортифікаціями тривали в 1672 році, а на бастионах були дерев'яні вежі [13, s. 161-162].

Як пише Вердум, Микола Синявський наказав кожного дня проводити в замку ремонтні роботи і зміцнювати його [13, s. 162].

У 1672-1675 роках стараннями Миколи Героніма Синявського замок отримує переобладнані фортечні укріплення голландської та французької фортифікаційних систем – чотири гострокутні бастіони та вали [15, s. 29], схили яких були облицьовані тесаними білокам'яними блоками.

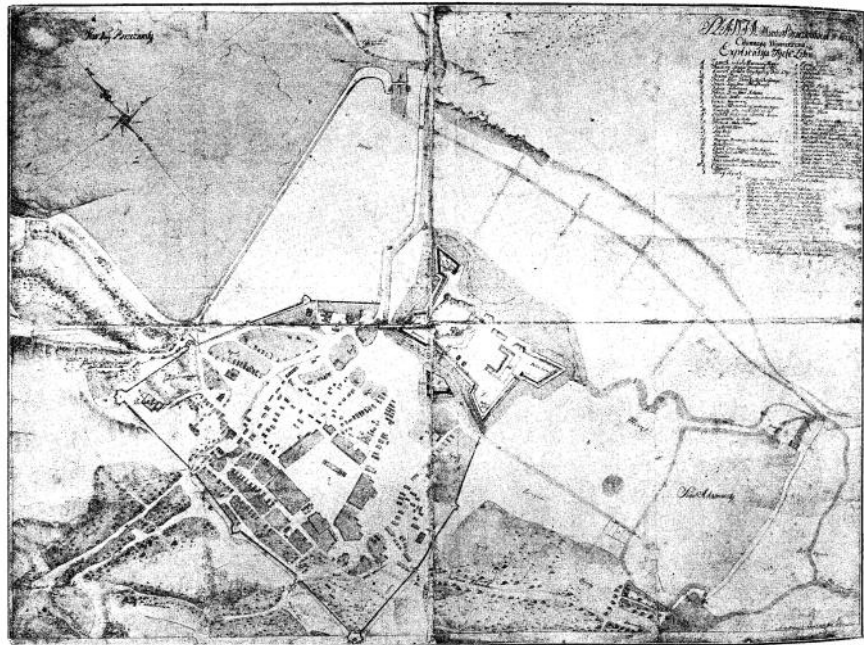
Бастіони були оточені ровами. Зі сторони міста куртину між двома бастіонами захищав потужний рavelін. Спочатку потрібно було потрапити на рavelін через міст, частина якого була звідною. Звідти довгим дерев'яним мостом – у браму лінії валів, а далі – через частину нової фортеці – до ще одного звідного мосту через широкий рів з водою, що вів до замкової брами [15, s. 28-29].

Модернізована бастионна система у західному та північному пряслах мала стандартну форму з двома бастіонами та куртиною між ними. Оборонна ж система південного прясла базувалась на черговості двох бастіонів. Східне прясло нової лінії замку, зі сторони заболоченої долини річки, було практично не захищеним. Натомість рукав річки мав систему із шести дамб для регулювання води у ровах біля кам'яного замку. Ця система оборони виправдала себе, бо не дала можливості захопити замок турецько-татарській армії Ібрагіма Шишмана в 1675 році та армії Ібрагіма Шайтана в 1676 році [15, s. 92-93].

До розбудови цієї фортифікаційної системи доклався й останній з роду Синявських – Адам Микола (+1726 р.). Після перебудови площа замкового комплексу збільшилася у шість разів.

Можна констатувати, що після спорудження нової оборонної лінії, старому замку відводилась роль більше палацової та житлової

Рис. 2. План капітана де Пірха, 1755 р.

споруди, ніж оборонної. У потужних і грубих стінах, пробито дуже великі вікна, що теж наглядно свідчить про перебудову та перетворення оборонного замку в замок-палац.

Бережанський замковий комплекс стає одним з найпотужніших в оборонному відношенні та одним із найгарніших в краї за архітектурою своїх палаців та впорядкованістю інтер'єрів.

4. Четвертий період

Підсилення обороноздатності фортеці за рахунок побудови нової греблі та ставу і штучного рукава річки

Останнє зміцнення замку відбувалось у 1729–1740 роках. Його провадив військовий архітектор та інженер Якуб де Логай [2, с. 71–74].

Після 1731 року за наказом князя Августа Чарторийського замок обводиться водою – прокопано другий, штучний, рукав русла річки Золота Липа, який назвали Срібна Липа, встановлено систему шлюзів для заливки оборонних ровів водою, а з півночі створено міський став – Бережанський. А з півдня оборонну систему замку підсилював Адамівський став. Досипано оборонні вали, рavelіни. Фортеця опинилась на рукотворному острові і стала неприступною.

Отож тільки за розпорядженням кн. Августа Олександра Чарторийського (1697 – 1782)

дамбу та греблю ставу в XVIII ст. перенесено ближче до міста. Адже на карті 1720 року Бережанського ставу ще немає, а на карті капітана де Пірха 1755 року вже є став і друге русло ріки [15, мапа]. З'явився Бережанський став за князя Чарторийського між 1730–1740 роках.

Згідно карти капітана де Пірха, в південній частині замку розміщувалися покої князя Адама Чарторийського. У східній частині – «золоті кімнати» княгині, в північно-західній – резиденція князя Августа Олександра, батька князя Адама, в південно-західній – «покої гостинні».

А на широкому мурі до південної вежі – «нові покої» [15, мапа]. Хоча ці «нові покої» існували ще за сто років до приїзду Пірха, ще за Миколи Героніма Синявського, гетьмана польного коронного, який прикрасив їх малюнками з сюжетами війни хотинської.

Покої Віденські зі стелями, що відображали сцени битви під Віднем, виконані за життя його сина Адама Синявського, незадовго після цієї знаменитої перемоги.

Кімнат та залів, як описано в інвентарі 1762 року, на двох поверхах було чотирнадцять [15, с. 33–34].

Вершина могутності і розквіту замку припадає на 1775 рік. Але це уже події, які виходять за рамки нашого аналізу.

Список використаних джерел: 1. Бевз М. Вісник. Львівське товариство «Тернопільщина».- Львів, 2001.- Вип. 2. 2. Бойко О., Лонкевич Д. Замки Тернопільської області// Вісник. Інститут Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 2000. – Число 11. 3. Вуйцик В. Державний історико-архітектурний заповідник у Львові.-Львів,1991. 4. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії.-К., 2007. 5. Горницька Л. Замок в Бережанах: проектні пропозиції реставрації та пристосування// Міжнародна конференція з питань охорони фортифікаційних споруд України. Матеріали.-Кам'янець-Подільський, 1993. 6. Любченко В. Львівська скульптура XVI – XVII ст. К., 1981. 7. Овсійчук В. Українське мистецтво др. пол. XVI – пп. XVII ст.: Гуманістичні та визвольні ідеї.-К., 1985. 8. Czernecki J. Brzezany. Pamiatki i wspomnienia.-Lwow, 1905. 9. Guerguin B. Zamek Jazlowiecki//Studia i materiały do historii i teorii architektury i urbanistyki. -Warszawa, 1960. 10. Koscioly i klasztory rzymskokatolickie dawnego wojewodstwa ruskiego/Materialy do dziejow sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej.-Krakow, 2007.-T.15. 11. K.Kusnierz. Zarys pozwoju przestrzennego Brzeżan w XVI i XVII wieku//Teka komisji urbanistyki i architektury.-Krakow, 1983.-T.17. 12. K.Kusnierz. Sieniawa.-Krakow, 2001. 13. Liske X. Cudzoziemcy w Polsce.-Łwow, 1862. 14. Lozinski W. Sztuka Lwowska XVI i XVII wiekow. Architektura i rzeźba.-We Lwowie, 1901. 15. Maciszewski M. Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej polskiej.-Brody, 1911. 16. Mirowski R. Brzezani. Zamek// Tydzien polski.-1999.- 6 listopada. 17. Nicieja S. Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografie.-Warszawa, 2006. 18. Wiszniewski St. O stylach pomnikow w kaplicy Sieniawskich w Brzeżanach//Glos Brzezanski.-1934.-№7.